

Ks. JANUSZ CZERSKI
Opole, UO

IKONOSTAS W KOŚCIOŁACH BIZANTYJSKICH ORAZ JEGO TEOLOGICZNA I LITURGICZNA FUNKCJA

Zwiedzając cerkwie bizantyjskie w kraju, a zwłaszcza u naszych wschodnich sąsiadów, natrafiamy na tzw. ikonostasy. Często są to bardzo cenne dzieła sztuki i podziwiamy ich piękno. Zwiedzający jednak nie bardzo orientują się w ich znaczeniu teologicznym i roli, jaką spełniają w liturgii. Warto zatem, chociażby w sposób skrótowy, ukazać genezę, układ i interpretację ikon, a także ich teologiczną i liturgiczną funkcję.

1. Geneza ikonostasu

Nazwa „ikonostas” składa się z dwóch słów greckich: εἰκών = ikona, obraz, i στάσις = ustawienie, podstawa, pozycja¹. Jest to pokryta ikonami przegroda, oddzielająca sanktuarium z ołtarzem, czyli prezbiterium — część przeznaczoną dla duchowieństwa sprawującego liturgię, od nawy — części świątyni przeznaczonej dla wiernych. Zwyczaj oddzielania sanktuarium od nawy pojawił się według Euzebiusza w IV w.² Wzorowano się przy tym na architekturze świątyni jerozolimskiej i świeckich bazylik w imperium rzymskim³. Prezbiterium od nawy oddzielano w różny sposób. W środowisku bizantyjskim był to tzw. τέμπλον — marmurowa bariera, balustrada z kolumnami, na których opierała się belka zwana architrawem. W Syrii stosowano drewniane przepierzenia, w Persji — kamienne ściany, w Armenii i w kościołach o tradycji chaldejskiej — zastony, a w Etiopii ołtarz ustawiony na środku świątyni otaczają z czterech stron zastony lub ażurowe przegrody⁴.

Początkowo na architrawie umieszczano ikony, później także na kolumnach, a od XIV w. pomiędzy kolumnami. W ten sposób powstał ikonostas. Cała struktura ikonostasu stała się wyższa i w niektórych kościołach sięgała nawet do sklepienia⁵. Greckie ikonostasy różnią się od słowiańskich, zwłaszcza rosyjskich, ilością ikon.

¹ W terminologii niemieckiej: *Bilderwand* = ściana obrazów (ikon).

² G. SPITZING, *Lexikon byzantinisch-christlicher Symbole. Die Bilderwelt Griechenlands und Kleinasiens*, München 1989, s. 167.

³ H. PAPROCKI, *Ikonostas*, EK 7, k. 18.

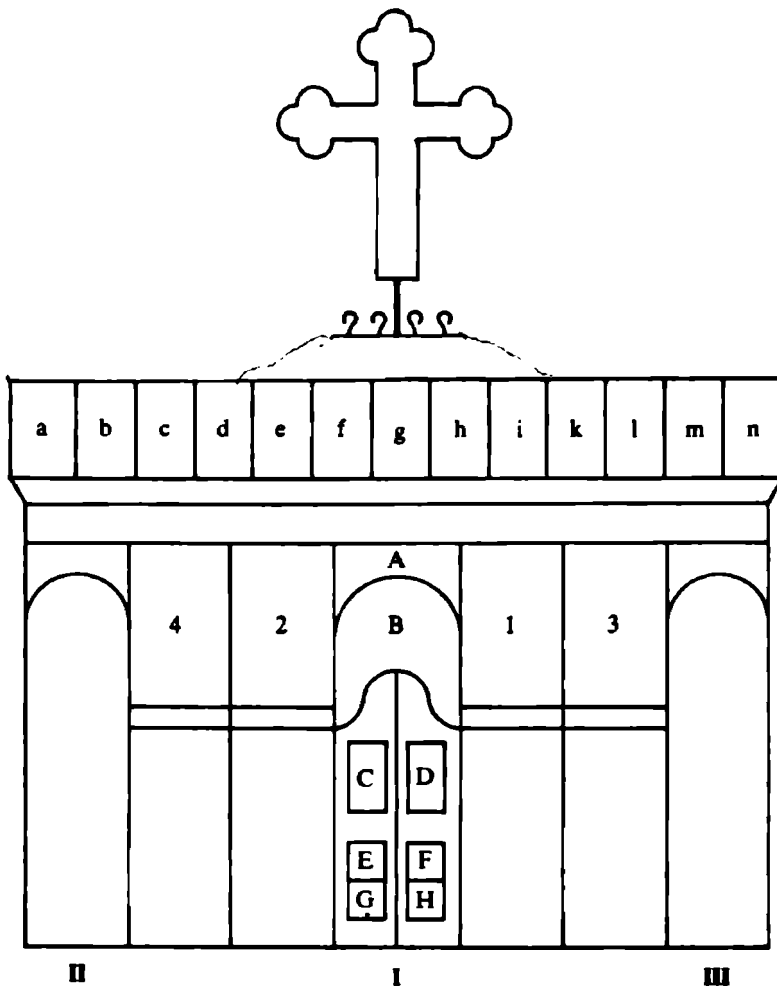
⁴ H.-CH. DIEDRICH (red.), *Das Glaubensleben der Ostkirche. Eine Einführung in Geschichte, Gottesdienst und Frömmigkeit der orthodoxen Kirche*, München 1989, s. 84; PAPROCKI, *Ikonostas*.

⁵ J. YIANNIAS, *Sztuka i architektura prawosławia*, w: K. LEŚNIEWSKI, J. LEŚNIEWSKA (red.), *Prawosławie. Światło wiary i źródło doświadczenia*, Lublin 1999, s. 324.

W greckich jest znacznie mniej ikon niż w słowiańskich⁶. Zbyt wysokie ikonostasy, zwłaszcza te, które sięgają aż do sklepienia, zasłaniają ołtarz i utrudniają wiernym udział w liturgii. Dlatego w kościołach prawosławnych w Grecji jest dziś tendencja, aby ikonostas był jak najniższy i zawierał nawet tylko dwie najważniejsze dla sprawowania liturgii ikony.

2. Układ ikonostasu

Układ ikonostasu jest ściśle określony. Ikony umieszczone są w ustalonym porządku, w jednym lub w kilku rzędach. Układ prostego ikonostasu greckiego ilustruje następujący schemat⁷:

⁶ SPITZING, *Lexikon byzantinisch-christlicher Symbole*.

⁷ Na podstawie SPITZING, *Lexikon byzantinisch-christlicher Symbole*, s. 166.

Na szczycie, w pośrodku ikonostasu, umieszcza się krzyż, który symbolizuje Kalwarię. Bezpośrednio pod krzyżem, na architrawie, umieszczone są ikony dwunastu najważniejszych świąt Kościoła bizantyjskiego (oznaczone literami a – m). Trzynastą jest ikona Zmartwychwstania Chrystusa (n), o ile nie ma jej wśród ikon dwunastu świąt. Szereg dwunastu ikon świątecznych nazywa się także porządkiem świąt i ukazuje główne święta roku liturgicznego. Tutaj kontempluje się ziemskie życie Najświętszej Dziewicy Maryi i Jezusa Chrystusa. Rok liturgiczny w Kościele bizantyjskim rozpoczyna się 1 września, a pierwszym wielkim świętem w tym miesiącu jest uroczystość Narodzenia Bogurodzicy. Kolejne ikony przedstawiają: Wprowadzenie Bogurodzicy do świątyni jerozolimskiej (ofiarowanie), Zwiastowanie, Narodzenie Chrystusa, Ofiarowanie Chrystusa w świątyni, Chrzest Chrystusa w Jordanie, czyli święto Epifanii Pańskiej, Przemienienie na górze Tabor, Wskreszenie Łazarza, Wjazd do Jerozolimy, Ukrzyżowanie, Zmartwychwstanie Chrystusa, Wniebowstąpienie Chrystusa, Pięćdziesiątnica, czyli Zstąpienie Ducha Świętego na Apostołów, Zaśnięcie Najświętszej Matki Bożej (w Kościele katolickim: Wniebowzięcie). Święto Zaśnięcia Matki Bożej jest ostatnim wielkim świętem bizantyjskiego roku kościelnego. Lokalnie umieszcza się czasem także inne święta. Jest to ostatnie, największe święto roku kościelnego, który kończy się w Kościele bizantyjskim 31 sierpnia. W niektórych, zwłaszcza słowiańskich ikonostasach można spotkać więcej ikon świątecznych. Czasem nad rzędem dwunastu świąt umieszcza się jeszcze ikonę *Deisis*. Natomiast pod nią, nad królewskimi drzwiami lub na środku rzędu ikon świątecznych, znajduje się ikona przedstawiająca Ostatnią Wieczerzę Chrystusa z uczniami (A).

W dolnej, centralnej części ikonostasu znajduje się troje drzwi. Środkowe (I), podwójne, zwane jest „królewskimi drzwiami” (w tradycji słowiańskiej) lub „święte drzwi” (w tradycji greckiej). Poza liturgią są one zawsze zamknięte, za wyjątkiem Tygodnia Paschalnego. Przez te drzwi do sanktuarium może zawsze wchodzić biskup, a kapłani tylko podczas sprawowania czynności liturgicznych. Na „świętych drzwiach” w górnej lub środkowej części przedstawiana jest scena Zwiastowania, a w dolnej części ikony — postacie czterech ewangelistów. Obydwie ikony, Zwiastowania i czterech ewangelistów, symbolizują przekaz „Ewangelii”⁸.

Nad środkowym wejściem do sanktuarium zawieszona jest zasłona (B). Po obu stronach „świętych drzwi”, oddzielone od nich ikonami znajdują się mniejsze, pojedyncze drzwi, zwane diakońskimi: „północne” po lewej (II), południowe po prawej stronie (III). Przez te drzwi wchodzi diakoni, usługujący i kapłani poza liturgią lub w czasie jej sprawowania, gdy obrzędy nie przewidują otwierania „świętych drzwi”. Drzwi diakońskie mogą być ozdobione ikonami archaniołów Gabriela i Michała lub pierwszych diakonów męczenników: Szczepana i Wawrzyńca.

⁸ Z. GLAESER, *Ikonostas syntezą chrześcijańskiej duchowości*, w: A. A. NAPIÓRKOWSKI (red.), *Chrystus wybawiający. Teologia świętych obrazów*, Kraków 2003, s. 221.

Pomiędzy drzwiami rozmieszczone są cztery ikony stałe, które stanowią pierwszą i najważniejszą grupę ikon. Po prawej stronie „świętych drzwi” widnieje ikona Chrystusa (1), a po lewej — Bogurodzicy (2). Obok ikony Matki Bożej, z lewej strony, w kościołach greckich znajduje się ikona patrona świątyni (4). W kościołach tradycji słowiańskiej umieszcza się ją zwykle po prawej stronie, obok ikony Chrystusa. Ostatnie miejsce w dolnej części ikonostasu, obok ikony Chrystusa, poświęcone jest w kościołach greckich ikonie św. Jana Chrzciciela (3), natomiast w kościołach słowiańskich — obok ikony Bogurodzicy — przeważnie św. Mikołajowi.

W kościołach tradycji słowiańskiej, zwłaszcza w cerkwiach rosyjskich, białoruskich czy ukraińskich, ikonostasy są bardzo rozbudowane i mają nawet pięć rzędów ikon⁹. Nad ikonami dwunastu świętów znajduje się rząd ikon grupy *Deisis*, a nad nim — rząd proroków, którzy w Starym Testamencie zapowiadali narodzenie Chrystusa, z Matką Bożą pośrodku. Do tej grupy dołącza się czasem Ojców Kościoła. Ostatnią grupę pod krzyżem nad ikonostasem tworzy rząd patriarchów, często z ikoną Trójcy Przenajświętszej w środku.

3. Interpretacja ikon ikonostasu

Centralne miejsce zajmują dwie ikony w najniższej części ikonostasu, które znajdują się po obydwu stronach królewskich drzwi i mają największe rozmiary. Ikona po prawej stronie drzwi przedstawia Chrystusa Pantokratora. Uwagę zwraca jasne, najczęściej złote oblicze Chrystusa, wskazujące na Jego Boskie pochodzenie. Na greckich ikonach jest to raczej oblicze surowego Sędziego, natomiast na słowiańskich — miłosiernego, „kochającego ludzi” (φιλάθρωπος) Zbawiciela. W nimbie widoczne są greckie litery: Ο ΩΝ = Ten, który jest (istniejący). Jest to nawiązanie do odpowiedzi Boga na pytanie Mojżesza o Jego Imię: „Jestem, który jestem». I dodał: «Tak powiesz synom Izraela: Jestem posłał mnie do was»” (Wj 3,14). Po obydwu stronach Chrystusa jest skrót Imienia Chrystusa: ΙΧ ΧΧ = Jezus Chrystus. Prawa ręka Zbawiciela pokazana jest w geście błogosławienia, przy czym palce są ułożone w kształcie liter ΙΧ ΧΧ, przypominając Jego Imię. W lewej ręce trzyma On księgę Ewangelii zamkniętą lub otwartą. Wówczas na otwartej karcie umieszczone są słowa: „Alfa i Omega” (Ap 1,8); „Przyjdźcie do Mnie wszyscy, którzy utrudzeni i obciążeni jesteście, a Ja was pokrzepię” (Mt 11,28); „Ja jestem światłością świata” (J 8,12) lub inne¹⁰.

Na ikonie z lewej strony królewskich drzwi przedstawiona jest Matka Boża jako *Hodegetria* lub *Eleusa*. Określenie *Hodegetria* pochodzi od greckiego słowa

⁹ DIEDRICH (red.), *Das Glaubensleben der Ostkirche*, s. 85–87.

¹⁰ Я. КРЕХОВЕЦЬКИЙ, *Богослов'я та духовність ікони* (Катехитичний Інститут Львівської Богословської Академії), Львів 2002, s. 133.

ὁδός = droga, ponieważ ten typ ikony przedstawia Bogurodnicę, która wskazuje drogę. Matka Boża występuje w pozycji frontальной, w lewej ręce trzyma Dziecię Jezus, a prawą wskazuje na nie. Jest ona przewodniczką, wskazującą ludziom drogę do Chrystusa. Bogurodzica prowadzi do Chrystusa i jest Matką Kościoła. Na wcześniejszych ikonach tego typu Chrystus pokazywany jest w pozycji frontальной, na późniejszych zaś jest zwrócony ku swojej Matce. Dziecię ma twarz dorosłego człowieka, a złoty kolor jego szat symbolizuje naturę Bożą. Chrystus w lewej ręce trzyma zwój lub księgę Pisma Świętego, a prawą błogosławi. Tradycja bizantyjska wyprowadza ten typ ikony Bogurodzicy od św. Łukasza, dlatego w kulcie maryjnym zajmuje ona miejsce uprzywilejowane¹¹.

Greckie określenie ikony Matki Bożej typu *Eleusa* pochodzi od czasownika ἐλεέω = okazywać miłosierdzie, dobroć, współczucie. Ten typ ikony przedstawia Matkę Bożą jako miłosierną, czułą i delikatną. W tradycji słowiańskiej nazywa się ją „Umileniem”, a u Greków — „Glykofilousa”, czyli Matka Boża Słodkiego Pocałunku, ponieważ twarze Matki i Dziecka są do siebie zbliżone w pocałunku. *Eleusa* stanowi ulubiony motyw maryjnej ikonografii słowiańskiej. Najbardziej znane ikony tego typu to: Bogurodzica Wyszhorodzka, Włodzimierska i Jarosławska¹².

W środkowej dolnej części ikonostasu, w królewskich drzwiach, zwraca uwagę ikona Zwiastowania, której tłem jest zazwyczaj kompozycja budynków. W centrum ikony są dwie postacie: Bogurodzicy na prawym skrzydle świętych drzwi i archanioła Gabriela — na lewym skrzydle. Matka Boża siedzi lub stoi. Archanioł Gabriel natomiast stoi, lekko pochylony w geście adoracji, z prawą ręką wyciągniętą ku Maryi, co wskazuje na jego posłannictwo. Matka Boża słucha jego słów z rozłożonymi rękoma i lekko pochyloną głową na znak, że przyjmuje z pokorą wolę Bożą jako służebnica Pana (Łk 1,38). Z góry spada na Bogurodnicę strumień światła, chociaż nieco słabszy niż na ikonach Bożego Narodzenia, który sygnalizuje już początek przebóstwienia Maryi, jako Matki Syna Bożego¹³

Obok ikony Zbawiciela w kościołach greckich umieszcza się zwykle ikonę św. Jana Chrzciciela, w której tle jest pustynia — miejsce działalności świętego. Jan Chrzciciel ma wydłużoną twarz z dużą kudłatą brodą, szeroki nos, długie nieproporcjonalne palce i rozwichrzone włosy. Posiada także skrzydła przypominające anioła. Te wszystkie szczegóły pokazują, że nie należy on już do tego świata, do świata materialnego, lecz żyje już w innym świecie, w świecie nadprzyrodzonym, transcendentnym, w którym przebywa Bóg i Jego święci¹⁴. Na męczeńską śmierć

¹¹ M. DONADEO, *Le Icone immagini dell'invisibile*, Brescia 1981, s. 83–84; M. QUENOT, *L'icône. Fenêtre sur l'Absolu*, Paris 1987, s. 160–161.

¹² DONADEO, *Le Icone immagini dell'invisibile*, s. 84–86.

¹³ І. ІШТВАН, *Благовіщення* (Ikona i Liturgia), Львів 2002, s. 15–18.

¹⁴ J. CZERSKI, *Pojęcie, funkcja i symbolika ikony w duchowości bizantyjskiej*, w: M. LIS, Z.W. SOLSKI (red.), *Ikony Niewidzialnego* (Opolska Biblioteka Teologiczna 63), Opole 2003, s. 75.

świętego wskazuje jego płaszcz w kolorze krwi oraz obok niego taca ze świętą głową¹⁵.

W kościołach tradycji słowiańskiej obok ikony Matki Bożej umieszcza się zazwyczaj ikonę św. Mikołaja, biskupa Miry. Święty występuje w stroju biskupa wschodniego, z odkrytą głową, bez włosów, z boku zwisają siwe baki, a z przodu siwa broda. W lewej ręce trzyma księgę, a prawą ma wyciągniętą w geście błogosławienia¹⁶.

Nad świętą bramą lub w środku pomiędzy zestawem ikon świątecznych jest ikona Ostatniej Wieczerzy, zwana inaczej „Komunią Apostołów”, która przedstawia Chrystusa siedzącego przy stole w otoczeniu uczniów. Postać Chrystusa umieszczona jest w pośrodku, a obok Niego — Jan i Judasz. Te dwie postacie są wyeksponowane. Judasz — bez nimbu — sięga jednocześnie z Jezusem po chleb, a Jan ma głowę położoną na piersi Chrystusa¹⁷.

Pierwszą ikoną zestawu świątecznego jest przedstawienie Narodzenia Najświętszej Bogurodzicy. Z lewej strony ikony przedstawiona jest św. Anna z twarzą ukazującą radość. Na prawej stronie znajdują się usługujące kobiety, które niosą Annie posiłek. W dolnej części ikony, po prawej stronie, położne przygotowują kąpiel dla nowo narodzonego dziecka. Na ikonie nie przedstawia się zazwyczaj Maryi w środku, lecz na ogół owiniętą w pieluszki na rękach położnej albo w misie przypominającej naczynie chrzcielne napełnione wodą, w oczekiwaniu na obmycie. Nie ulega jednak wątpliwości, że Maryja w tej ikonie jest postacią centralną, najważniejszą¹⁸.

Dalsze ikony maryjne to Wprowadzenie Bogurodzicy do świątyni (ofiarowanie) i scena Zwiastowania. Tłem ikony Wprowadzenia do świątyni jest wnętrze świątyni jerozolimskiej. W centrum ikony jest Maryja z nimbem jako dziewczynka w pozycji klęczącej przed arcykapłanem, który w stroju arcykapłańskim wyciąga nad nią ręce w geście błogosławieństwa. Maryję otaczają dziewice, a za nimi stoją jej rodzice: Anna i Joachim¹⁹. Ikona Zwiastowania w tym zestawie jest zasadniczo powtórzeniem motywów ikony w świętej bramie (zob. wyżej).

Kolejne ikony odnoszą się do świąt Pańskich. Pierwsza z nich przedstawia Narodzenie Chrystusa. Ikony Bożego Narodzenia przedstawiają Bogurodnicę najczęściej w pozycji leżącej, czasem klęczącej, lecz zawsze przed grotą, wewnątrz której w żłóbku leży Dziecię Jezus. W górnej części ikony zostały usytuowane wszystkie te elementy scenerii Bożego Narodzenia, jakie są znane z Ewangelii (Mt 1–2 i Łk 1–2), wzbogacone o szczegóły zaczerpnięte z legend i apokryfów. W dolnej części

¹⁵ SPITZING, *Lexikon byzantinisch-christlicher Symbole*, s. 175.

¹⁶ *Tamże*, s. 245.

¹⁷ K. ONASCH, *Liturgie und Kunst der Ostkirche in Stichworten*, Leipzig 1981, s. 16.

¹⁸ G. KRUG, *Myśli o ikonie*, tł. R. Mazurkiewicz, Białystok 1991, s. 42.

¹⁹ Ю.Я. КАТРИЙ, *Познай свиі обряд*, Таур 1992, s. 270.

ikony, po lewej stronie, siedzi zamyślony Józef, który nie rozumie wydarzeń, jakich jest świadkiem. Jakiś pasterz (być może król Dawid) lub prorok Izajasz tłumaczy Józefowi tajemnicę Bożego Narodzenia. W dolnej, prawej części ikony Salome i Ewa — pierwsza matka, kąpią nowo narodzone Dziecię. Ten szczegół został zaczerpnięty z ewangelii apokryficznych. Teologia wschodnia kojarzy grotę Bożego Narodzenia z grotą — grobem, z której wyszedł Jezus w dniu swojego zmartwychwstania. Ziemia na ikonie nie jest gładka i wyrównana, lecz pełna uskoków, spiętrzeń i zapadlin. Nie jest to jedynie obraz okolic Betlejem, lecz wymowna symbolika. Oto ziemia reaguje na przyjście Zbawiciela ożywieniem i poruszeniem. Wszystkie te faliste i uskokowe spiętrzenia ziemi otaczające grotę są pełne radosnego ruchu. Na ikonie występują także aniołowie, magowie i pasterze. Aniołowie są zwiastunami narodzin Chrystusa, a mędrcy i pasterze oddają Mu pokłon²⁰.

Święto Ofiarowania Chrystusa w świątyni liturgia Kościoła bizantyjskiego nazywa świętem Spotkania, spotkania ludzkości w osobie starca Symeona z Bogiem. Ikona przedstawia oprócz Jezusa, który jest tu postacią centralną, Matkę Bożą, sprawiedliwego Symeona, prorokinię Annę i św. Józefa. Starzec Symeon z wielką czcią trzyma na swoich rękach Zbawiciela, którego Boskość podkreśla nimb z greckimi literami O ΩΝ. Na znak niezwykłego szacunku wobec Boskiej Dzieciny Symeon ma ręce przykryte. Tłem sceny spotkania jest architektura świątyni jerozolimskiej²¹.

W centrum ikony chrztu Chrystusa, czyli objawienia Pańskiego (Epifanii), Chrystus stoi w rzece Jordan i przyjmuje chrzest od Jana Chrzciciela, który w ikonie stoi po lewej stronie, czyli po prawej Chrystusa. W nimbie Jezusa są litery O ΩΝ, a Jan Chrzciciel ma pochyloną głowę i wyciągniętą rękę, która wskazuje na Zbawiciela jako Baranka (J 1,36). Zazwyczaj na ikonie znajdują się jeszcze dwa elementy, które nawiązują do nauczania Jana Chrzciciela: drzewo i siekiera przyłożona do jego korzeni (Mt 3,7-12). Nad Jezusem, u góry jest wyciągnięta z półkregu ręka, symbolizująca świadectwo Ojca: „Ten jest moim Synem umiłowanym, w którym mam upodobanie” (Mt 3,17). Na tle tej ręki Ojca pojawia się w promieniach światła Duch Święty w postaci gołębia. Na prawej stronie ikony stoją aniołowie w ludzkich postaciach, z przykrytymi rękoma. W ten sposób cała ikona ma charakter trynitarny, gdyż przedstawia objawienie się całej Trójcy Przenajświętszej²².

Ikona Przemienienia Chrystusa na górze Tabor jest przepelniona emanacją Boskiego światła i chwałą Bożą. Tłem ikony jest wzgórze. W jej górnej części, w centrum, przedstawiona jest postać Jezusa w mandorli²³ w białych, jaśniejących szatach.

²⁰ KRUG, *Myśli o ikonie*, s. 49.

²¹ КРЕХОВЕЦЬКИЙ, *Богослов'я та духовність ікони*, s. 147–148.

²² *Tamże*, s. 148–150.

²³ Aureola w postaci owalnej otaczająca całą postać osoby; por. ONASCH, *Liturgie und Kunst der Ostkirche*, s. 44.

Chrystus trzyma w lewej ręce zwój Pisma Świętego, a prawą błogosławi. Obok Chrystusa stoją: po Jego lewej stronie (na ikonie po prawej) prorok Eliasz, a po prawej (na ikonie po lewej) — Mojżesz. U dołu przedstawieni są w pozycji leżącej na ziemi trzej apostołowie, którzy byli świadkami przemienienia Zbawiciela²⁴.

Centralnymi postaciami w ikonie przedstawiającej wskrzeszenie Łazarza (J 11) są: z lewej strony Chrystus i z prawej Łazarz na tle otwartego grobu. Chrystus ma wyciągniętą rękę w kierunku grobu, z którego wychodzi Łazarz obwiązany jeszcze przepaskami. Wejście do grobu jest ciemne — to symbol śmierci. Za Chrystusem widoczne są inne postacie, jak kilku apostołów oraz siostry Łazarza — Maria i Marta²⁵.

Ikona uroczystego wjazdu Chrystusa do Jerozolimy w Niedzielę Palmową wyraża atmosferę ogólnej, mesjańskiej radości. Chrystus przedstawiony jest w środku ikony na osiołku, na tle murów miasta. W lewej ręce trzyma zwój Pisma Świętego, a prawą — na niektórych ikonach — błogosławi tłum. W przedniej, dolnej części ikony kilka postaci rozkłada swoje płaszcze i rzucają gałązki palm przed Nim. Postacie te są przedstawione w zmniejszonych wymiarach, aby nie naruszać zasadniczej kompozycji ikony. Za Chrystusem (lewa strona ikony) podążają apostołowie i lud, a z prawej stoi grupa faryzeuszy. Jeden z nich wyciąga do Chrystusa ręce w geście zdziwienia i oburzenia, domagając się, aby Jezus uciszył tłum witający Go mesjańskimi okrzykami²⁶.

W ikonie Ukrzyżowania zwraca uwagę jasny, złocisty kolor tła. Dominuje w niej postać Chrystusa na krzyżu na tle murów Jerozolimy. W jasnym nimbie Zbawiciela widoczne są litery O ΩN, a nad głową jest tablica z literami greckimi INBI lub słowiańskimi IHЦЮ. Twarz Chrystusa jest spokojna, bo dokonało się już powierzone Mu przez Ojca dzieło zbawienia. U stóp krzyża przedstawiony jest rozłam, otwarta głębia ziemi, a w niej czaszka pierwszego człowieka — Adama, na którą spadają z krzyża krople krwi Zbawiciela. Na lewo od krzyża stoi Matka Boska w ciemnym ubraniu, z twarzą wyrażającą głęboki żal. Za nią stoją zwykle trzy Marie. Jedna z nich podtrzymuje Bogurodnicę. Z prawej strony krzyża stoi Jan Ewangelista, a za nim setnik. W górnej części Ukrzyżowania często są przedstawiani leżący aniołowie²⁷.

Ikona Zmartwychwstania Chrystusa zajmuje szczególne miejsce w duchowości i liturgii Kościoła bizantyjskiego. Ikonografia bizantyjska zna dwa typy tej ikony. Pierwszy typ to zstąpienie Chrystusa do Otchłani, aby wyprowadzić zmarłych; drugi to ikona przedstawiająca kobiety idące do grobu, aby namaścić ciało Jezusa.

²⁴ КРЕХОВЕЦЬКИЙ, *Богослов'я та духовність ікони*, s. 150–151.

²⁵ *Tamże*, s. 152.

²⁶ КАТРИЙ, *Пізнай свій обряд*, s. 130, 132.

²⁷ DONADEO, *Le Icone immagini dell'invisibile*, s. 77–79; QUENOT, *L'icône*, s. 171–175; КРЕХОВЕЦЬКИЙ, *Богослов'я та духовність ікони*, s. 155–156.

W obu jednak przypadkach centralnym wydarzeniem jest Zmartwychwstanie. Ikona zstąpienia do Otchłani może przedstawiać Chrystusa, który w białych szatach i w mandorli stoi nad Otchłanią z krzyżem lub bez krzyża. Krzyż trzyma w lewej ręce, a prawą ma wyciągniętą do pierwszych rodziców — Adama i Ewy. Jeżeli Zmartwychwstały występuje bez krzyża, to w lewej ręce trzyma zwój Pisma Świętego Ewa — Matka rodzaju ludzkiego ubrana jest na czerwono — symbol człowieczeństwa, ona bowiem jest matką żyjących. Za pierwszymi rodzicami pojawia się grupa sprawiedliwych. Obok Chrystusa, po Jego prawej stronie (lewa strona ikony), przedstawieni są królowie izraelscy: Dawid i Salomon w królewskich strojach, za nimi zaś św. Jan Chrzciciel. We wszystkich tego typu ikonach Chrystus stoi na krzyżu, który leży na ziemi — znak Jego zwycięstwa nad śmiercią²⁸.

Na wszystkich ikonach Wniebowstąpienia Chrystus przedstawiony jest w chwale i majestacie, wzniesiony nad obłokami. Jego postać otacza mandorla usiana złocistymi promieniami, którą podtrzymują dwaj aniołowie. Chrystus ma podniesione ręce w geście błogosławieństwa. W dole, w pośrodku, pokazana jest postać Bogurodzicy w otoczeniu apostołów, a za nią dwaj aniołowie w bieli²⁹.

Motywy ikony przedstawiającej Pięćdziesiątnicę, czyli Zstąpienie Ducha Świętego na Apostołów zgromadzonych w Wieczerniku, jest opowiadanie *Dziejów Apostolskich* o tym wydarzeniu (Dz 2,1-6). Istnieją dwa typy tej ikony. Jeden typ przedstawia apostołów z Bogurodzicą, inny — samych apostołów. Na pierwszym typie ikony Matka Boża siedzi na oddzielnym tronie, co wskazuje na Jej królewską godność. Po obydwu stronach Matki Bożej siedzą półkołem apostołowie — sześciu z każdej strony. Jest to symbol jedności Kościoła Chrystusowego. W półkolu u góry, które symbolizuje obecność Bożą, przedstawiony jest Duch Święty w postaci gołębia. Z półkola rozchodzą się na Matkę Bożą i apostołów promienie, a nad każdym z obecnych w Wieczerniku spoczywa język. W dolnej części kompozycji, w ciemnej grocie widoczna jest postać ludzka — symbol świata obciążonego grzechami, który czeka na oczyszczenie i oświecenie. Wyciągnięte ręce, w których trzyma ręcznik, wskazują na gotowość przyjęcia łask Bożych³⁰.

Ostatnia ikona typu świętecznego pokazuje Zaśnięcie Najświętszej Matki Bożej (w Kościele katolickim: Wniebowzięcie). Bogurodzica ma spokojne oblicze i leży na posłaniu w niebieskich szatach — symbol Jej ludzkiej natury, z rękami złożonymi na piersi, na tle architektury i w otoczeniu apostołów, na których twarzach widoczny jest smutek. Na ikonie z lewej strony stoi Piotr, a z prawej — Paweł, w oddali zaś jakieś niewiasty. W centrum ikony, za posłaniem Matki Bożej, dominuje Chrystus w jasnej mandorli, która podkreśla Jego Bóstwo. Postać Chrystusa wraz z posłaniem Bogurodzicy tworzy w tej kompozycji rodzaj krzyża. Trzyma On

²⁸ QUENOT, *L'icône*, s. 175–181.

²⁹ KRUG, *Myśli o ikonie*, s. 63–66.

³⁰ *Tamże*, s. 68–69; КРЕХОВЕЦЬКИЙ, *Богослов'я та духовність ікони*, s. 159–160.

w rękach duszę swej Matki, którą symbolizuje postać dziecka owiniętego w białe opaski. Nad mandorlą pochylają się dwaj aniołowie z rękami owiniętymi, gotowi przenieść Ją do nieba. Na niektórych ikonach, w górze dwaj inni aniołowie otaczają okrag, w którym w mandorli jest Matka Boża przedstawiona wraz z ciałem i duszą³¹.

Na niektórych ikonostasach nad rzędem dwunastu święt może się jeszcze znajdować ikona zwana *Deisis*³². Greckie słowo *δέησις* oznaczy prośbę, modlitwę. W ikonografii bizantyjskiej ikona typu *Deisis* to trzyosobowa kompozycja przedstawiająca w centrum Chrystusa jako zwycięskiego Pana nieba i ziemi. Postać Chrystusa znajduje się pomiędzy Matką Bożą i Janem Chrzcicielem, którzy występują tu w roli orędowników modlących się za ludzi. Ich głowy otoczone zostały nimbami, lecz nie złotymi, ale najczęściej turkusowymi. Jan Chrzciciel unosi rękę w geście oratorskim (lub błogosławieństwa), w drugiej zaś trzyma rozwinięty zwój z tekstem: „Pokutujcie, bo bliskie jest królestwo niebieskie”. Bogurodnicę umieszczano początkowo po lewej stronie Chrystusa, co można zauważyć jeszcze na ikonach pochodzących z VI w., a przechowywanych w klasztorze św. Katarzyny na Synaju. Z czasem zaczęto umieszczać Matkę Bożą po lewej stronie Chrystusa.

Trzyosobowa forma tej ikony nazywana jest „małą *Deisis*”. Często w ikonostasie jest „duża *Deisis*”. W tej kompozycji oprócz centralnych postaci: Chrystusa, Matki Bożej i Jana Chrzciciela, występuje jeszcze po obydwu stronach szereg innych postaci: archaniołów Michała i Gabriela, apostołów Piotra i Pawła, niektórych Ojców Kościoła, jak np. dwóch znakomitych twórców liturgii bizantyjskiej: św. Bazylego Wielkiego, św. Jana Chryzostoma oraz innych świętych.

4. Teologiczna i liturgiczna funkcja ikonostasu

Architektura świątyni bizantyjskiej ma symboliczny charakter. Świątynia jest w rozumieniu teologów Wschodu przestrzenną ikoną, lecz jej symbolikę interpretują w różny sposób³³.

Cała świątynia ma przypominać kosmos — cały świat. Większość z nich posiada ponadto sklepienie, kopułę, która jest obrazem „niebiańskiej” przestrzeni ponad głowami wiernych. Niebieskie jej tło symbolizuje miejsce, w którym przebywa Bóg. W kopule znajduje się duża ikona Chrystusa — Pantokratora — jako reprezentanta Boga Ojca (por. Kol 1,15). Greckie określenie *παντοκράτωρ* oznacza dosłownie: wszystko trzymający, wszechmogący. Chrystus „trzyma” w swym ręku nie tylko cały kosmos, lecz przede wszystkim los każdego. Jego oko sięga wszę-

³¹ DONADEO, *Le Icone immagini dell'invisibile*, s. 103–104.

³² QUENOT, *L'icône*, s. 163–170.

³³ SPITZING, *Lexikon byzantinisch-christlicher Symbole*, s. 181.

dzie, spoczywa na każdym. W kopule wokół Chrystusa — Pantokratora koncentrują się sceny, które przypominają nieustanną liturgię niebieską, z którą łączy się liturgia sprawowana na ziemi, w świątyni³⁴.

Architektura wnętrza świątyni bizantyjskiej posiada jeszcze inny aspekt symboliczny. Każda świątynia dzieli się na dwie części: na sanktuarium (prezbiterium) i pozostałą część, przeznaczoną dla wiernych. Całe sanktuarium jest symbolem nieba, miejsca szczególnego przebywania Boga. Centralnym miejscem sanktuarium i całej świątyni jest ołtarz — symbol Chrystusa i centrum kosmiczne całej świątyni. W Chrystusie bowiem przecinają się wszystkie współrzędne, jak stwierdza to autor Listu do Kolosan:

(...) bo w Nim zostało wszystko stworzone: i to, co w niebiosach, i to, co na ziemi, byty widzialne i niewidzialne, czy to Trony, czy Panowania, czy Zwierzchności, czy Władze. Wszystko przez Niego i dla Niego zostało stworzone. On jest przed wszystkim i wszystko w Nim ma istnienie. I On jest Głową Ciała — Kościoła. On jest Początkiem, Pierwotnym spośród umarłych, aby sam zyskał pierwszeństwo we wszystkim. Zechciał bowiem Bóg, aby w Nim zamieszkała cała Pełnia, i aby przez Niego znów pojednać wszystko z sobą: przez Niego — i to, co na ziemi, i to, co w niebiosach, wprowadziwszy pokój przez krew Jego krzyża (Kol 1, 16-20).

W sanktuarium za ołtarzem jest krzyż, zawieszony w absydzie lub ustawiony za ołtarzem, a po obydwu jego stronach dwie ikony: Matki Bożej z lewej strony i Jana Chrzciciela z prawej. Na ołtarzu są świece, a w kościołach o tradycji słowiańskiej świecznik siedmioramienny, którego światło symbolizuje dary Ducha Świętego oświecające i uświęcające człowieka oraz cały kosmos. W sanktuarium kapłan sprawuje Boską Liturgię — w bizantyjskiej terminologii liturgicznej: Eucharystię. Na ołtarzu umieszcza się tabernakulum, w którym przechowuje się Eucharystię dla chorych. We większości kościołów bizantyjskich, zwłaszcza prawosławnych, tabernakulum ma kształt wieżyczki, natomiast w tradycji rumuńskiej i ukraińskiej jest miniaturką świątyni.

Druga część świątyni, tzw. nawa, jest obrazem tego, co ziemskie. Jest to miejsce przeznaczone dla ludu. Cała świątynia jest skierowana na wschód. Wschód symbolizuje miejsce ukazania się Chrystusa, jak wyraża to pieśń Zachariasza (Łk 1, 76-79).

Granicę między sanktuarium i nawą wyznacza ikonostas. Ikonostas jest przegrodą, która odgranicza i dzieli dwa światy: widzialny i niewidzialny³⁵. Ikony w ikonostacie uporządkowane są według ściśle określonych zasad, Zasadniczą funkcją ikony jest służba wierze. Ikona ma prowadzić do Boga i przybliżyć treści zawarte w Piśmie Świętym oraz w tradycji. Jest ona zapisaną księgą prawd objawionych. Prawda wyrażona w ikonie nadaje jej znamię piękna. Ikony spełniają w Kościele bizantyjskim przede wszystkim funkcję kultową, liturgiczną, przypominają uczestnikom liturgii, że znajdują się obszarze świata nadprzyrodzonego, w sferze szcze-

³⁴ DIEDRICH (red.), *Das Glaubensleben der Ostkirche*, s. 82–83.

³⁵ P. FLORENSKI, *Ikonostas i inne szkice*, tł. Z. Podgórzec, Białystok 1997, s. 128.

gólnej obecności Boga³⁶. Ikona uczy postawy modlitewnej, prowadzi do spotkania z Bogiem. Ukazuje świętych, którzy zjednoczeni z Bogiem trwają na modlitwie. Nie gestykują, nie ruszają się, lecz zawsze trwają w obecności Boga. Celem ikony jest pomóc człowiekowi w jego wewnętrznej przemianie, zmienić jego uczucia i styl myślenia. Ikona ma ułatwić dialog z Bogiem, zwłaszcza podczas liturgii. Jest ona nie tylko środkiem i pomocą w modlitwie, lecz również przedmiotem modlitwy, a nawet sama staje się modlitwą. W ten sposób ikonostas wprowadza wiernych w mistykę wydarzeń, które dokonują się na ołtarzu. Wierni mogą spoglądać na wizerunki świętych i proroków w celu lepszego zrozumienia liturgii, zgodnie z poglądem, że człowiek nie jest w stanie pojąć rozumem dziejących się tam wydarzeń. Ikona reprezentuje i uobecnia wydarzenia, które przedstawia³⁷

Ikonostas jednak nie tylko dzieli świątynię na dwie części, lecz symbolizuje także zjednoczenie dwóch rzeczywistości, jakie dokonały się we Wcieleniu³⁸. Ikonostas wyobraża w całości historię zbawienia i przedstawia mistyczne zjednoczenie nieba z ziemią³⁹. Rozwinięty, pięciorzędowy ikonostas symbolizuje schodzenie Boga i wstępowanie człowieka do Boga. Schodzenie Boga zaczyna się od praojców (piąty, najwyższy rząd ikon), poprzez proroków aż do Wcielenia Chrystusa, które przedstawia rząd dwunastu święt. Zmartwychwstały i wywyższony Chrystus jest i działa w liturgii Kościoła, w słowie i w sakramentach. Ostatni, najniższy i zarazem centralny rząd ikon odślania wejście do sanktuarium, do miejsca sprawowania Eucharystii. Zaprasza do niej Chrystus z księgą Ewangelii: „Przyjdźcie do Mnie wszyscy, którzy utrudzeni i obciążeni jesteście, a Ja was pokrzepię” (Mt 11,28) — z prawej strony ikonostasu, a Bogurodzica, w scenie Zwiastowania — z lewej strony ikonostasu — poucza, że warunkiem wstępowania do Boga jest wykonywanie Jego woli⁴⁰.

Ikonostas in der byzantinischen Kirchen und seine theologische sowie liturgische Funktion

Zusammenfassung

Der Artikel behandelt die folgenden vier Fragen: (1) Genese; (2) Aufbau; (3) Interpretation der Ikonen; (4) Theologische und liturgische Funktion der Ikonostase. Die Ikonostase ist in den byzantinischen Kirchen die dreitürige Bilderwand mit den Ikonen, die den Altar-

³⁶ Tamże; por. GLAESER, *Ikonostas syntezą chrześcijańskiej duchowości*, s. 219–220.

³⁷ CZERSKI, *Pojęcie, funkcja i symbolika ikony w duchowości bizantyjskiej*, s. 73–75.

³⁸ J. YIANNIAS, *Sztuka i architektura prawosławna*, w: LEŚNIEWSKI, LEŚNIEWSKA (red.), *Prawosławie*, s. 324–325.

³⁹ E. IVANKIV, *Ukrainian Christian Church. Selected articles*, Chicago 1992, s. 143.

⁴⁰ DIEDRICH (red.), *Das Glaubensleben der Ostkirche*, s. 89.

raum vom Naos abgrenzt. Der Aufbau der Bilderwand ist streng geregelt (siehe Abbild). Über den Ikonenreihe erhebt sich das Kreuz — ein Symbol der Kalvarie. Unter dem Kreuz werden die zwölf Ikonen des Festzyklus dargestellt und zusätzlich als dreizehnte die Auferstehungskone. Zum Festzyklus gehören meisten die folgenden Ikonen: Geburt der Gottesmutter, Tempelgang Mariä, Verkündigung Mariä, Geburt Christi, Darstellung Christi im Tempel, Taufe Christi im Jordan, Verklärung auf dem Tabor, Auferweckung des Lazarus, Einzug Christi in Jerusalem, Kreuzigung, Himmelfahrt, Pfingsten und Entschlafung der Muttergottes. Oft zwischen dem Kreuz und dem Festzyklus befindet sich die Ikone „Deisis“, es heißt „Fürbittgebet“ für die Gemeinde mit der Muttergottes (links) und Johannes dem Täufer (rechts), gerichtet an Christus.

Die byzantinische Kirchengebäude hat symbolischen Charakter. Als räumliche Ikone verbildlicht sie was sie darstellt. Die symbolischen Deutungen erklären die verschiedenen Autoren auf verschiedene Weise. Die ganze Kirche symbolisiert der Kosmos und die Kuppel — die Himmel. Die Kirche ist auch auf zwei Teile geteilt: Allerheiligstes (Altarraum) und Schiff (Gemeinderaum). Der Altarraum vom Gemeinderaum mit der Ikonostase abgegrenzt symbolisiert Himmel und der Gemeinderaum — Kosmos. Die Zweiteilung bedeutet auch die zwei Naturen Christi, der gleichzeitig wahrer Gott und wahrer Mensch ist.